

*В. Шамовичу
Миколі Івановичу
Табриченко*

13.03.56.

П. Орлов

П. П. ОРЛОВ

доцент, кандидат біологічних наук
(кафедра зоології)

МАТЕРІАЛИ ДО ОРНІТОФАУНИ ШТУЧНИХ ЛІСІВ ТА ПОЛЕЗАХИСНИХ СМУГ МЕЛІТОПОЛЬЩИНИ

Директивами XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР і ухвалою з'їзду по цьому питанню визначається поширення робіт по полезахисному лісорозведенню в степових та лісостепових районах, а також по облісненню пісків, створенню лісів господарського значення, зелених зон навколо міст та промислових центрів, по берегах рік, каналів і водосховищ. Намічено закласти протягом п'ятиліття не менше 2,5 мільйонів гектарів захисних лісових насаджень в колгоспах і радгоспах та біля 2,5 мільйонів гектарів посівів і посадок державних лісів (1).

Здійснення цих директивних вказівок партії створює умови до виникнення в степовій зоні в великих масштабах нового ландшафту. Виникнуть нові екологічні умови, які викличуть певні зміни в якісному і кількісному складі фауни і особливо в південно-степових районах. Важливішими групами наземних тварин, що мають господарське значення і зазнають переформування під впливом змінених умов, є комахи, птахи і ссавці. Передбачити ці зміни і спрямувати їх в бік доцільного використання — першочергове завдання зоологічної науки.

Процес формування фауни полезахисних смуг в умовах південного степу можливо простежити вже тепер і на основі ретельного досліджень будувати ті чи інші передбачення. У південних степах Української РСР є чимало штучних лісових масивів не менш столітньої або близько столітньої давності; так само є вже чимало і полезахисних смуг різного зросту від одного до 15—17 років. Відомо, що роботи значного масштабу по насадженню полезахисних смуг у степових районах почались ще в 1936—1937-х роках. Вирощені з цього часу полезахисні смуги вже стали помітним елементом місцевого ландшафту і встигли заселитись відповідними тваринними компонентами. Порівняльний аналіз фауни штучних лісів і цих полезахисних смуг може дати певну картину її формування як в часі, так і в просторі.

У даній роботі ми висвітлюємо питання порівняльного складу орнітофауни штучних лісових масивів на прикладі Богатирського та Старо-Бердянського лісів і суміжних полезахисних лісових смуг насаджень 1936—1937-х років. Згадані лісові масиви розташовані на лівобережжі УРСР у південній степовій частині Запорізької області і належать до Мелітопольського лісгоспу.

Богатирський ліс закладений у 1880 р. і на даний час становить суцільний масив площею 1490 га. Він знаходиться на території Радіонівської сільської ради Якимівського району і розташований на високому західному березі північної частини Молочного лиману, що становить собою затоку Азовського моря. Старо-Бердянський лісовий масив закладений у 1846 р. і на даний час має площу 996 га. Цей лісовий масив знаходиться на території Ново-Пилипівської сільської ради Ново-Василівського району і розташований на лівому боці річки Молочної. Віддалення цих масивів одного від другого становить примірно 60 км.

Склад деревних і чагарникових насаджень обох лісових масивів майже однаковий. До складу насаджень входить понад 150 видів різних дерев і чагарників. Пануючими породами в Старо-Бердянському лісі є дуб, ясен і рідше сосна звичайна та акація, а в Богатирському лісі — біла акація, сосна звичайна і кримська, рідше дуб, ясен та тополя.

Старо-Бердянський масив південно-західною частиною займає долину р. Молочної, в цій частині лісу серед інших дерев трапляються добре розвинені товстостовбурні високі верби, що становлять собою майже єдині дерева, в яких ми знаходили дупла.

Крім зазначених провідних деревних насаджень, в обох лісових масивах у незначній кількості ростуть берест, береза, граб та клени — гостролистий, польовий, ясенелистий і татарський, тополя біла і туркестанська, яблуня дика, груша, можжевелник, лох, гледичія і ін.: підлісок складають акація жовта, бірючина, бояришник, бересклет, бузина, крушина, ліщина, шелюг, золотиста смородина, терен, абрикос, скумпія, аморфа, вишня, калина і ін.

Обидва лісові масиви у даний час становлять собою переважно середньозростовий ліс, у якому періодично дозволяються тільки порубки догляду, тобто прочистки, проріджування та санітарні порубки для знищення сушняка і вражених лісовими шкідниками дерев. В період тимчасової окупації Мелітопольщини німецькими загарбниками в обох масивах мали місце значні суцільні вирубки лісу, головним чином, старіших насаджень: за даними Мелітопольського лісгоспу, в Старо-Бердянському лісі з загальної площі 996 га було вирубано суцільною порубкою 290 га, а в Богатирському лісі з загальної площі 1490 га вирубано 560 га. На місцях указаних вирубок добре розвинулась молода порось, яка тепер має вигляд суцільного лісового молодняка. У зв'язку з зазначеним знищенням старіших деревонасаджень характерною особливістю обох лісових масивів на даний час є мала товстостовбурність дерев; з цієї причини тут надто рідко

зустрічаються дупла, які належать тільки синицям і видовбуються ними на більш товстих деревах в місцях прогнивання відпалених сучків. Лісові масиви прорізани просіками, що ділять ліс на квартали з середньою площею кожного до 20 га; крім того, в обох масивах серед лісу мають місце більші чи менші галявини, що поросли степовим різнотрав'ям або засаджуються городиною чи розробляються під лісові питомники. В обох масивах є ділянки плодового саду площею до 10—12 га.

До складу полезахисних смуг входять в основному такі ж самі деревно-чагарникові породи: біла акація, ясен звичайний і американський, берест звичайний і дрібнолистий, різні клени, гледичія, лох, а місцями в незначній кількості і осокір; дуб зустрічається дуже рідко; підлісок складають жовта акація, бересклет, дика груша, жовта смородина, вишня, аморфа, скумпія, крушина, а місцями і терен. Характер розвитку підліску дуже неоднаковий: є смуги, що наскрізь не мають чагарникових порід. Слід відмітити, що облісненість дослідженого району до його загальної площі, за даними Мелітопольського лісгоспу, становить лише 0,96% при загальному облісненні Запорізької області 4,5%.

Вивчаючи орнітофауну описуваного району, ми ставили своїм завданням дослідити її в сезонній динаміці з охопленням усієї цілокупності суходільних біотопів. З такою характеристикою орнітофауни її фізіономія протягом року буде більше показовою в усіх цікавих для науки і практики аспектах.

У даній роботі, за матеріалами чотирирічних систематичних спостережень, подається порівняльний склад орнітофауни Богатирського та Старо-Бердянського штучних лісових масивів і полезахисних смуг з прилеглими до них іншими суходільними біотопами по двох головніших сезонах — літньому і зимовому* (див. табл. 1 і 2).

На території дослідженого району нами зареєстровано 64 види гніздуючих птахів. З них 42 види відмічені як гніздуючі птахи Старо-Бердянського лісу, а саме: куріпка, припутьень (*Columba palumbus* L.), горлиця, балабан, чеглок, боривітер (*Falco tinnunculus* L.), чорний шуліка, звичайний канюк, осоїд, болотяна сова, зозуля, дрімлюга (*Carpimulgus europaeus* L.), сиворакша, одуд, крук (*Corvus corax* L.), сіра ворона, грак**, галка, сорока, шпак (*Sturnus vulgaris* L.), іволга, костогриз (*Coccothraustes coccothraustes* L.), зеленяк, щиглик, коноплянка, зяблик, хатній горобець, польовий горобець, садова вівсянка, плиска біла (*Motacilla alba* L.), велика синиця, голуба синиця (*Parus coeruleus* L.), чорнолобий сорокопуд, жулан, рябогруда славка (*Sylvia nisoria* Bechst.), сіра славка,

* Більш докладні матеріали про всю орнітофауну Мелітопольщини будуть висвітлені в іншій роботі.

** З 1948 року граки перестали тут гніздитись.

Таблиця 1

ПОРІВНЯЛЬНИЙ СКЛАД
гніздуючих птахів Богатирського і Старо-Бердянського штучних лісових масивів, полезахисних смуг та інших біотопів на Мелітопольщині.

Види птахів	Лісові масиви		Полезахисні смуги	Парки понад 25 років	Плодові сади понад 10 років	Лани	Глинисті урвища	Балки і поди	Населені пункти	
	Богатирський	Старо-Бердянський							м. Мелітополь	села
1. Перепілка (Coturnix coturnix L.)	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-
2. Куріпка (Perdix perdix L.)	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-
3. Припутень (Columba palumbus L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
4. Горлиця (Streptopelia turtur L.)	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
5. Степовий дерихвіст (Glaucola nordmanni Fisch.)	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
6. Чайка (Vanellus vanellus L.)	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
7. Галагаз (Tadorna tadorna L.)	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
8. Балабан (Falco cherrug Gray.)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
9. Чеглок (Falco subbuteo L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
10. Боривітер звичайний (Falco tinnunculus L.)	+	+	-	-	-	-	-	+	-	-
11. Чорний шуліка (Milvus korschun Gm.)	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-
12. Звичайний канюк (Buteo buteo L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
13. Осойд (Pernis apivorus L.)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
14. Степовий лунь (Circus macrourus L.)	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-
15. Болотяна сова (Asio flammeus Pontopp.)	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-
16. Сплюшка (Otus scops L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
17. Хатній сич (Athene noctua Scop.)	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-
18. Зозуля (Cuculus canorus L.)	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
19. Дрімлюга (Carpodacus europaeus L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
20. Ракша (Coracias garrulus L.)	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-

*) Гніздиться в покинутих норах лисиць.

Продовження табл. 1

Види птахів	Лісові масиви		Полезахисні смуги	Парки понад 25 років	Плодові сади понад 10 років	Лани	Глинисті урвища	Балки і поди	Населені пункти	
	Богатирський	Старо-Бердянський							м. Мелітополь	села
21. Блжолоїдка (Merops apiaster L.)	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
22. Одуд (Upupa epops L.)	+	+	-	+	-	-	-	-	+	+
23. Чорний стриж (Arus arus L.)	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
24. Крук (Corvus corax L.)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
25. Сіра ворона (Corvus cornix L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
26. Грак (Corvus frugilegus L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
27. Гапка (Coloeus monedula L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-
28. Сорока (Pica pica L.)	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
29. Шпак (Sturnus vulgaris L.)	+	+	-	-	-	-	+	-	+	+
30. Іволга (Oriolus oriolus L.)	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-
31. Косогориз (Coccothraustes coccothraustes L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
32. Зелень (Chloris chloris L.)	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+
33. Щиглик (Carduelis carduelis L.)	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+
34. Коноплянка (Acanthis cannabina L.)	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
35. Зяблик (Fringilla coelebs L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
36. Хатній горобець (Passer domesticus L.)	+	+	-	+	-	-	+	-	+	+
37. Польовий горобець (Passer montanus L.)	+	+	-	+	-	-	+	-	+	+
38. Садова вівсянка (Emberiza hortulana L.)	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
39. Просянка (Emberiza calandra L.)	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
40. Польовий жайворонок (Alauda arvensis L.)	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-
41. Чубатий жайворонок (Galerida cristata L.)	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+
42. Малий жайворонок (Calandrella cinerea Gm.)	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
43. Степовий жайворонок (Melanocorypha calandra L.)	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-

Продовження табл. 1

Види птахів	Лісові масиви		Полезахисні смуги	Парки понад 25 років	Плодові сади понад 10 років	Лани	Глинисті урвища	Балки і поди	Населені пункти	
	Богатирський	Старо-Бердянський							м. Мелітополь	села
44. Плиска біла (Motacilla alba L.)	+	+	-	+	+	-	-	-	+	+
45. Плиска жовта (Motacilla flava L.)	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
46. Польовий щеврик (Anthus campestris L.)	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
47. Велика синиця (Parus major L.)	+	+	-	+	-	-	-	-	+	+
48. Голуба синиця (Parus coeruleus L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
49. Ремез (Remiz pendulinus L.)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50. Чернолобий сорокопуд (Lanius minor L.)	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
51. Сорокопуд жулан (Lanius collurio L.)	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
52. Рябогрудка славка (Sylvia nisoria Bechst.)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
53. Салова славка (Sylvia borin L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
54. Черногорола славка (Sylvia atricapilla L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
55. Сіра славка (Sylvia communis L.)	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
56. Чорний дрізд (Turdus merula L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
57. Звичайна камінка (Oenanthe oenanthe L.)	-	-	-	+	+	+	-	+	+	+
58. Лиса камінка (Oenanthe pleschanka Lepechin)	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
59. Луговий чекан (Saxicola rubetra L.)	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
60. Соловей (Luscinia luscinia L.)	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
61. Малинівка (Erithacus rubecula L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
62. Сільська ластівка (Hirundo rustica L.)	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-
63. Міська ластівка (Delichon urbica L.)	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
64. Берегова ластівка (Riparia riparia L.)	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
Разом	38	42	12	13	6	11	6	15	12	

Таблиця 2

Зимові птахи Мелітопольщини

Види птахів	Лісові масиви	Парки	Полезахисні смуги	Плодові сади	Лани	Населені пункти		З них		
						м. Мелітополь	села	ослі	зимуючі	мандруючі
1. Куріпка (Perdix perdix L.)	+	-	+	+	+	-	-	+	-	-
2. Дербник (Falco columbarius L.)	+	+	+	-	-	-	-	-	+	-
3. Звичайний боривітер (Falco tinnunculus L.)	+	-	-	-	-	+	-	+	-	-
4. Малий яструб (Accipiter nisus L.)	+	+	+	-	-	+	-	-	+	-
5. Степовий лунь (Circus macrogypus Gm.)	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-
6. Зимняк (Buteo lagopus Brünn)	+	-	-	-	+	-	-	-	+	-
7. Вухата сова (Asio otus L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-
8. Хатний сич (Athene noctua Scop.)	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-
9. Великий строкатий дятел (Dryobates major L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+
10. Крук (Corvus corax L.)	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
11. Сіра ворона (Corvus cornix L.)	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-
12. Галка (Coloeus monedula L.)	+	+	+	-	-	+	+	+	-	-
13. Сорока (Pica pica L.)	+	+	+	-	-	-	+	+	-	-
14. Сойка (Garrulus glandarius L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+
15. Костогриз (Coccothraustes coccothraustes L.)	+	+	-	-	-	+	+	-	+	-
16. Зелень (Chloris chloris L.)	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+
17. Щиглик (Sarduelis sarduelis L.)	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-
18. Чиж (Spinus spinus L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-
19. Коноплянка (Acanthis cannabina L.)	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-
20. Снігур (Pyrrhula pyrrhula L.)	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
21. Шишкар ялиновий (Loxia curvirostra L.)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+

Продовження табл. 2

Види птахів	Лісові масиви	Парки	Полезахисні смуги	Плодові сади	Лани	Населені пункти		З них		
						м. Мелітополь	села	осілі	зимуючі	мандруючі
22. Зяблик (<i>Fringilla coelebs</i> L.)	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-
23. В'юрок (<i>Fringilla montifringilla</i> L.)	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-
24. Чубатий жайворонок (<i>Galerida cristata</i> L.)	-	-	-	+	+	+	+	+	-	-
25. Степовий жайворонок (<i>Melanocorypha calandra</i> L.)	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-
26. Рогатий жайворонок (<i>Eremophila alpestris</i> L.)	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-
27. Пуночка (<i>Plectrophenax nivalis</i> L.)	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-
28. Польовий щеврик (<i>Anthus campestris</i> L.)	+	-	-	-	+	-	-	-	+	-
29. Велика синиця (<i>Parus major</i> L.)	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-
30. Голуба синиця (<i>Parus coeruleus</i> L.)	+	+	+	+	-	-	-	+	-	-
31. Сірий сорокопуд (<i>Lanius excubitor</i> L.)	+	-	+	+	-	-	-	-	+	-
32. Омелюх (<i>Bombus garrulus</i> L.)	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-
33. Хатній горобець (<i>Passer domesticus</i> L.)	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-
34. Польовий горобець (<i>Passer montanus</i> L.)	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-
35. Дрізд чикотень (<i>Turdus pilaris</i> L.)	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
36. Кропивник (<i>Troglodytes troglodytes</i> L.)	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
37. Жовтоголовий корольок (<i>Regulus regulus</i> L.)	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
Разом	31	19	16	10	13	10	10	15	18	4

садова славка, чорноголова славка, чорний дрізд, соловей і малинівка. Разом з цим слід відзначити, що такі види птахів, як балабан, шуліка, канюк, осоїд і крук, за нашими ретельними спостереженнями, гніздяться тут у самій обмеженій кількості, не дивлячись на понадстолітню давність цього лісового масиву. Зазначене свідчить про саме недавнє вселення вказаних видів у Старо-Бердянський ліс. Так, крук у кількості однієї пари загніздився тут вперше у 1951 р.; у 1952 р.

гніздилась теж тільки одна пара, а в 1953 р. гніздилося уже три пари круків; осоїд в кількості однієї пари загніздився вперше лише в 1952 р.; у 1953 р. гніздилась теж лише одна пара. По цій причині в списку птахів, що наводиться для Старо-Бердянського лісу проф. І. Б. Волчанецьким (2), який у 1950 р. досліджував разом з своїми співробітниками фауну полезахисних смуг лівобережного степу, грак і осоїд не значаться зовсім.

У Богатирському лісі гніздяться 38 видів птахів, але в порівнянні до Старо-Бердянського лісу тут ще не гніздяться балабан, осоїд, крук і рябогруда славка. Разом з тим, у Богатирському лісі гніздиться численна колонія граків; крім того, по обривистих ярах, що вриваються в ліс на його окраїнах, в невеликій кількості гніздяться в норах бджолоїдка (*Merops apiaster* L.), а в насадженнях біля невеликої прісної водойми рядом з Молочним соляним лиманом гніздився в 1952 р. в кількості однієї пари і ремез.

До наведеного списку птахів названих лісових масивів треба додати мухоловку сіру і вівчарика весняного (*Phylloscopus trochilus* L.), а для Старо-Бердянського лісу ще й крутиголовку (*Yupx torquilla* L.) та великого строкатого дятла (*Dryobates major* L.), перебування яких тут у літній період відмічено, але гніздування ще не встановлено. Нарешті, слід відмітити, що в районі Богатирського лісу в травні та червні бувають нальоти значних, іноді тисячних, стай рожевого шпака, який в ближчих околицях Мелітопольщини не гніздиться.

Найбільша насиченість лісових масивів особинами припадає на такі види: славка сіра, вівсянка садова, славка садова, сорокопуд чорнолобий, іволга, обидва види горобців, соловей, сорока, а в Богатирському лісі — ще й згадана колонія граків.

В меншій кількості гніздяться зяблик, одуд, дрімлюга, зозуля, славка чорноголова, зеленяк, коноплянка, малинівка, жулан, чорний дрізд, синиця велика і голуба, шпак і деякі інші.

Вивчаючи ступінь насиченості лісових масивів окремими гніздуючими видами, ми звернули увагу на те, що на збільшення числа гніздуючих пар узлісних та лісоузлісних птахів впливає наявність лісових просік, що відділяють окремі лісові квартали, та галявин серед лісу. Такі види, як сіра і садова славки, чорнолобий сорокопуд, садова вівсянка, зеленяк, зяблик, куріпка, іволга і деякі інші гніздяться не тільки по крайній межі лісу з ланами, але по всьому лісовому масиву на межах його кварталів. Лісові просіки та галявини серед лісу збільшують площу гніздування зазначених видів. Разом з тим квартали, що складаються з монокультур, наприклад, сосни або акації, заселені меншою різноманітністю птахів ніж квартали мішаного характеру деревних порід. В кварталах з акації, крім сороки і куріпки, гніздяться тільки славка сіра, вівсянка садова і сорокопуд чорнолобий.

Полезахисні смуги порівняльно з лісовими масивами заселені гніздуючими птахами значно бідніше. З гніздуючих тут птахів

нами зареєстровані такі 12 видів: куріпка, садова вівсянка, горлиця, сорока, зеленяк, щиглик, коноплянка, чорнолобий сорокопуд, жулан, сіра славка, соловей і зозуля. При цьому характер розподілу названих видів по різних смугах неоднаковий. Такі види, як соловей, щиглик, коноплянка і зеленяк, зустрічаються тільки в таких смугах, де є густі зарості з чагарників смородини, дакої груші, гледичії, з добре розвиненим до 7—8 м височини деревостоєм, або на стикові полезахисних смуг у степу вдалині від проїжджих шляхів; тут же зустрічається і жулан. Найбільш постійними видами для всіх полезахисних смуг Мелітопольщини є чорнолобий сорокопуд, славка сіра, вівсянка садова, сорока і горлиця. За винятком горлиці зазначені види представлені і найбільшою кількістю гніздуючих пар. В найменшій кількості тут зустрічаються жулан і зозуля.

При аналізі видового складу гніздуючих птахів штучних лісових масивів і полезахисних смуг дуже помітна відсутність дуплогнізdnих птахів за винятком синиці великої, синиці голубої і шпака. Шпак гніздиться в шпаківнях на деревах біля житлових будівель лісничих контор та серед лісу, а в Старо-Бердянському лісі — і в дуплах верб; біля Богатирського лісу та в околицях міста Мелітополя виявлено гніздування шпака в норах у кручах глинистих урвищ. У місті Мелітополі і по кам'яних будівлях колгоспів шпак гніздиться під дахами. Треба відмітити, що на території Мелітопольщини під час весняних прольотів збираються величезні стаї шпаків. Вони займають майже всі шпаківні, навіть такі, які по степових селах знаходяться на одиночних тонкостовбурних акаціях на височині 2,5—3 м від землі і енергійно витискують горобців. Синиця велика при відсутності дупел вишукує для гніздування найрізноманітніші місця; на території Старо-Бердянського лісу нами виявлено її гніздування в трубі самовара, з якого пасічники влітку поять бджіл; у цій трубі синиця вивела за літо два виводки; знайдено кілька гнізд цієї синиці у вигнилих пенях прямо в полезахисних смуг, нами було знайдено гніздо в черепі коня, потім личий отвір якого служив синицям за льоток. З цих фактів видно, що для синиці великої височина гнізда над ґрунтом не грає ніякої ролі. Разом з тим цікаво відмітити, що в зимовий період у штучних лісах Мелітопольщини, а також у парках і інших деревонасаджень синиця велика зустрічається в більшій кількості, ніж її залишається на гніздування. Зазначене про шпаків і синиць вказує на гостру недостачу місць для гніздування дуплогнізdnих птахів. Слід прийняти до уваги і той факт, що по території Мелітопольщини пролітають весною і зупиняються в лісових масивах та полезахисних смугах і інші дуплогнізdnі птахи; деякі з них, наприклад, крутиголовка, горихвістка звичайна і сіра мухоловка гніздяться в близьких околицях Мелітопольщини в плавнях Дніпра і при наявності місць гніздування, хоч би в вигляді штучних гнізд, давно могли б поширити територію свого гнізду-

вання, принаймні, на лісові масиви, не говорячи вже про такі види, як синиці велика і голуба, що в плавнях є численними.

Вищенаведений список гніздуючих птахів штучних лісів та полезахисних смуг Мелітопольщини не є вичерпним: при дослідженнях були можливі пропуски окремих, ще рідко гніздуючих видів. Тим паче не можна вважати вже завершеним формування орнітофауни лісових масивів і полезахисних смуг. В міру дальшого старіння цих лісів і зростання крон дерев в височину будуть створюватись умови для вселення і закріплення на гніздування ряду птахів, що зараз тут відсутні.

У зв'язку з тим, що по вказаних штучних лісових масивах господарські експлуатаційні порубки не плануються, деревні насадження в міру їх старіння з часом будуть мати більшу товстостовбурність, що створить у дальшому процесі формування лісу умови для розвитку дупел, а разом з цим виникнуть і умови для гніздування ряду дуплогнізdnих птахів і в першу чергу синиць, дятлів, горихвістки, сиворакші і шпака. Наші спостереження за поведінкою дятла великого строкатого на Мелітопольщині показують, що він має виражену тенденцію осісти тут на гніздування. В Мелітопольському парку ім. Л. М. Кагановича ми виявили кілька спроб довбання дупел цим дятлом у деревах з діаметром стовбура 13—16 см і були неодноразово свідками довбання дупел тут у весняний період. На процес формування орнітофауни штучних лісів та полезахисних смуг Мелітопольщини щодо складу гніздуючих птахів і збільшення їх чисельності безумовно справить свій вплив зникнення дніпровських планів у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС; дослідження цього процесу слід вважати за наступне найближче завдання.

Зимовий аспект орнітофауни Мелітопольщини. Умови для зимування птахів на Мелітопольщині достатньо сприятливі. Майже цілу зиму відсутній сніговий покрив; тут майже ніколи не буває довготривалих великих низьких температур; ожеледі бувають рідко і вони недовготривалі. На ланах залишаються картопляща і баштанища з осінніми бур'янами, є багато скирд соломи і неорані балки, а також трапляються пустирі. Є два вищевказані великі лісові масиви і порівняльно значного зросту полезахисні смуги. Зазначені умови забезпечують птахам достатню кількість їжі, а лісові масиви і полезахисні смуги, крім того, становлять собою ще й притулок для ночівлі птахів та захист від ворогів.

У зв'язку з такими умовами на Мелітопольщині зимує досить значна кількість птахів — 37 видів, які по окремих біотопах і за характером свого перебування розподіляються так, як це показано в таблиці 2. При цьому ми вважаємо, що наведеним списком не вичерпується весь склад зимуючих птахів Мелітопольщини.

Крім того, ряд видів птахів затримуються досить довго в лісових масивах протягом осені і початку зими, а саме — шпак затримуються до половини грудня, а інколи і зимують, дрозди

тримаються до кінця листопаду, до другої половини листопаду затримуються вальдшнепи і мализівки.

Цікаво відмітити, що на Мелітопольщині не виявлено нами вівсянки звичайної ні на гніздуванні, ні на зимівлі, але ця вівсянка в великій кількості гніздиться в дніпровських плавнях, степових гаях та полезахисних смугах правобережжя (в районі між Запоріжжям і Нікополем) та в Кінських плавнях лівобережжя, недалеко від Мелітопольщини.

Найбільш численним і постійним у зимовий час є склад зимових птахів у лісових масивах, де зареєстровано перебування 31 виду. Склад зимуючих птахів у полезахисних смугах, плодкових садах (і частково парках) непостійний і дуже рухливий: іноді під час екскурсій на великих площах маршруту не зустрінеш жодної пташки, а другим разом у тих же місцях натрапляєш на значні їх стаї.

Говорячи про птахів Мелітопольщини, треба вказати на певне шкідливе значення деяких з них. У певні роки і в певні періоди в літній час можуть завдавати деякі шкоди граки, сороки, рожевий і звичайний шпак. Граки, рожевий шпак і в меншій мірі шпак звичайний шкодять черешневим садам, які тут дуже поширені і в колгоспах займають значні площі. Ці птахи з другої половини травня і до закінчення збору черешні (перша половина червня) нападають на стиглу черешню і там, де на певних ділянках саду недостатня охорона, знищують її на 60—80%. Граки певною мірою шкодять і весняним сходом кукурудзи. Крім того, граки і сороки шкодять баштанам розкльовуванням кавунів і динь. Проте зазначені напади на черешню і кавуни бувають тільки в періоди великих посух, коли зазначені птахи не можуть знайти води в ближчих околицях свого гніздування. За чотирирічний період наших спостережень тільки в 1951 р. помітним було ушкодження черешневих садів та баштанів. Але зазначені птахи, як показують наші дослідження, знищуючи комах — важливих шкідників сільськогосподарських культур, в місцевих умовах є більш корисними, ніж шкідливими, і за належних умов охорони врожаю шкода, що вони заподіюють господарству, буде зовсім мало відчутною. З зимових птахів певне шкідливе значення мають дербник і яструб малий, які живляться дрібними птахами.

* *
*

Вивчення птахів Мелітопольщини, як суто степової частини лівобережної України, ми пов'язували з дослідженнями орнітофауни плавнів Дніпра, що в найближчий час будуть залиті на величезній площі в зв'язку з побудовою Каховської ГЕС. Постає питання: куди дінуться десятки тисяч птахів цього величезного лісового масиву заплави Дніпра, який незабаром буде вирубаний на площі 58 тисяч га (3) і залитий суцільним морем води? Вирубку плавнів почато з осені 1952 р. З літа 1953 р. почалось суцільне

звільнення плавнів від деревної рослинності; на грудень місяць 1953 р. територія плавнів була очищена від лісу на 50—60%. Це явище вже встигло виявити свій вплив на поведінку осілих птахів плавнів. У зимовий період 1953 р. почалися масові міграції їх з вирубаних територій не тільки в ближчі до плавнів степові лісонасадження, парки і сади, але і в такі більш віддалені райони, як Мелітопольщина. В штучних лісових масивах Мелітопольщини, в полезахисних смугах, парках і садах в зимовий період 1953—1954 р. нами відмічено значне збільшення проти попередніх років синиць великих і голубих, дятлів великих строкатих, яструбів малих, сов вухатих і хатнього сича; в Богатирському та Старо-Бердянському лісових масивах з'явилися у помітній кількості навіть синиця довгохвоста і дятел сивоголовий, які в попередні зими ні разу нами не були відмічені. В одну з найближчих весен всі осілі і перелітні птахи, повернувшись до плавнів, не знайдуть своїх місць гніздування. З остаточним зникненням плавнів птахи почнуть розселюватись у різні найближчі місця, де є деревна рослинність, і будуть оселюватись там, де знайдуть собі відповідні місця гніздування. Але таких цілком придатних місць для гніздування в ближчих околицях зазначених плавнів є не так багато. Справа полягає в тому, щоб усі плавневі птахи загніздилися і залишили потомство, давши близький до нормального кількісний приріст. Цих птахів треба штучно затримувати в приплавневих районах степової зони, їх треба привабити в штучні лісові масиви, полезахисні смуги та інші деревонасадження.

З корисних у лісовому та сільському господарстві птахів у плавнях, що будуть залиті, в великій кількості гніздяться шпак, Іволга, синиці — велика, голуба і довгохвоста, сорокопуд чорнолобий і жулан, мухоловка сіра, славки — садва, чорноголова і сіра, чорний дрізд, горихвістка, соловей і інші горобині. Крім того, в великій кількості гніздяться шуліка чорний, кібчик, сова вухата і болотна, сіра сова, сич хатній, зозуля, сиворакша, дятел сивий і дятел великий строкатий, а також дрімлюга. В меншій кількості гніздяться боривітер і канюк звичайний, сплюшка, крутиголовка і пищуха.

Разом з тим треба прийняти до уваги і те, що в зазначених плавнях гніздиться за нашими підрахунками в кількості до 50 пар рідкісний птах — орлан білохвіст, а також пугач. Дніпровські плавні району Запоріжжя — Каховка є найбагатшим резерватом цих рідкісних тепер видів птахів по всій середній і нижній течії Дніпра.

Не дивлячись на те, що в науковій літературі питання про різні засоби приваблення корисних птахів ставиться вже давно і в ряді місць накоплені достатні і практично відчутні наслідки, все ж на даний час ця справа ще не набула належного практичного застосування. Між тим, у постанові Ради Міністрів Української РСР від 29 січня 1953 року «Про заходи боротьби з шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур, садових, лісових

та інших насаджень в Українській РСР» питанню охорони та привабленню корисних птахів надається відповідного значення як одному з заходів у боротьбі з шкідниками сільського господарства, лісових та інших насаджень. На справу приваблення корисних птахів треба підняти всю громадськість: колгоспи, школи, а також відповідні лісоуправління та державні органи.

Приймаючи до уваги наступне виселення маси гніздуючих птахів з заливної зони плавнів Дніпра району Запоріжжя—Каховка в зв'язку з будовою Каховської ГЕС, потрібно негайно поставити перед державними органами питання про те, щоб зобов'язати колгоспи, радгоспи та лісгоспи придніпрові смуги Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей приступити до поширення в полезахисних смугах, лісових масивах, залізничних насадженнях, парках та садах штучних гнізд для приваблення дуплогніздних птахів. Ми цілком підтримуємо думку і пропозицію В. І. Тарашука (4) про потребу масового виготовлення штучних гнізд з відходів деревообробної промисловості.

Разом з тим для виготовлення шпаківень та синичників з успіхом можуть бути використані рослини тикви (*Lagenaria vulgaris*). Досвід показує, що тикви-шпаківні охоче заселяються шпаками і синицями. Весною 1953 р. в Старо-Бердянському та Богатирському штучних лісових масивах було розміщено 540 тикв. З них 90% були заселені вже першої весни: шпаками 83%, синицями великими 5% і горобцем польовим 2%. На звуженій частині тикви вирізується льоток діаметром 4,7 см у тиквах, що призначені для шпаків, і діаметром 3,2 см у менших розмірах тиквах для синиць. Через зазначені отвори з тикв спочатку вибирається насіння, а потім вони розвішуються, міцно укріплюючись, на відповідних деревах.

Говорячи про виселення птахів з Дніпровських плавнів району Запоріжжя—Каховка, не можна обійти і питання про можливе посилення шкідливого впливу деяких з них у тих місцях, де вони оселяться в масовій кількості. В плавнях у величезній кількості гніздяться горобець польовий і хатній та сіра ворона; в значній кількості гніздяться чеглок і яструб малий; у кручах Дніпра і в обривистих стінах ярів та деяких балок, що будуть залиті дніпровією водою, у великій кількості гніздиться бджолоїдка; по всіх плавнях, а також і в придніпрових населених пунктах у помітній кількості гніздяться костогриз (*Coccothraustes coccothraustes* L.); у значній кількості гніздяться голуби: синяк, припутень і особливо горлиця. Нами встановлено, що костогриз заподіює певну шкоду плодам волоського горіха, а голуби, і особливо горлиці, заподіюють шкоду соняшникам, налітаючи з плавнів стаями на дозріваючі соняшникові плантації суміжних степів і викльовуючи, як і горобці, насіння. За таких обставин постає питання про потребу передбачення заходів до послаблення або і цілковитого усунення можливого шкідливого впливу ряду зазначених птахів там, де вони оселяться в значній кількості.

Обмежуючись у даному сповіщенні оглядом птахів тієї ж лісових масивів та полезахисних смуг Мелітопольщини, ми передбачаємо значне збагачення орнітофауни різних штучних деревонасаджень на території широкої смуги придніпрових районів Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей, де є давні штучні лісові масиви, залізничні посадки та полезахисні смуги. Разом з тим цю важливу справу не можна залишити на самоплив. Треба вживати негайних заходів по лінії керівних державних органів з тим, щоб у найближчий час згадані різні деревинасадження були забезпечені потрібною кількістю штучних гнізд, необхідних для приваблення корисних, принаймні, дуплогніздних птахів.

Література

1. Директивы XIX съезда партии по пятому пятилетнему плану развития СССР на 1951—1955 годы, вид. «Правда», 1952.
2. И. Б. Волчанецкий, О формировании фауны птиц и млекопитающих молодых полезащитных полос в засушливых районах левобережной Украины. Труды н.-исслед. ин-та биологии Харьковского госуд. университета им. А. М. Горького, т. 16, 1952.
3. Лесная промышленность, газета от 5 февраля 1953.
4. В. И. Тарашук, Птицы полезащитных насаждений степной зоны Украинской ССР и возможности их использования в борьбе с вредителями. Автореферат на соискание ученой степени кандидата биологических наук. Институт зоологии АН УССР, 1951.